

TVARKINGI IR BETVARKIAI ŽMONIŲ BEI TEKSTŲ PASAULIAI

Marijus Šidlauskas

Klaipėdos universiteto
Literatūros katedros docentas

Visa, kas vyksta po saule (įskaitant ir šio teksto radimąsi), vyksta tam tikroje erdvės ir laiko konkretybėje, taigi paklūsta vienokiai ar kitokiai tvarkai. Žinoma, mums, *kito* seminaro dalyviams, norėtusi, kad šis vyksmas būtų *kitas*, *kitoks*, ir daugelis dalykų po saule ne vyktų, o tiesiog atsitiktų ar išitiktų. Tarkim, mus išitiktų ir užvaldytų *kitas*, paneigiantis įprastinį tokiomis atvejais, mąstymo ir kalbėjimo būdas – palaimingas kūrybinis išlaisvėjimas, atitrūkimas nuo žinomų tvarkų, kurių poetai vadina įkvėpimu. Antanas Baranauskas tokiam palaimingam ir betvarkiam būviui turėjo savo žodį – *šišas*. Kuris, pridursime, numato ne tik įkvėpimą, bet ir apsėdimą (plg.: *Koks šišas tave apsėdo?*). Šiaip ar taip, įkvėpimas-šišas yra specifinė poetų būseną, kurią aptarti ar autentiškai pademonstruoti palieku galimybę šio seminaro dalyviams – poetams Giedrei ir Rimantui. O pats turiu prisipažinti, kol kas nesu patyręs įkvėpimo nei kaip dieviškos inspiracijos, nei kaip demoniško įkvėpimo. Tačiau pasitikiu *kitos*, *kitokios tvarkos* būsenomis, kurias liudija ir įvardija mus visus čia subūrusios Profesorės tekstai: „Jei sąmonės didžioji dalis yra užimta literatūros, jos svarstymų ar tiesiog nepertraukiamo buvimo mąstymo-jutimo zonose, tikėtina, kad ir laisvojo mąstymo kalbinėse išsklaidose ji išliks, gal

net svarbiausioje vietoje, tik be įsipareigojimų metodams, analizėms. Laisvajį mąstymą koreguoja *savaiminė tvarka*. <...> Bet kultūroje visus proveržius lydi grįžimai (kaip potvynius atoslūgiai). Išlygina *savaiminė tvarka*, pulsuojanči sąmonėje kaip galimybė gyventi, jausti gyvybę, būti gyvam.“¹

Savaiminės tvarkos išlygos nelen-gvos – tik jei sąmonės didžioji dalis užimta literatūros, tik jei nepertraukiamas buvimas mąstymo-jutimo zonose... Asmeniškiau ir savikritiškiau žvelgiant – neįvykdomos, o vis dėlto nedraudžiančios rizikuoti Profesorės parafrazėmis: taip, yra daiktai, bet yra ir tarpai, yra tvarka, bet yra ir chaosas... Yra laisvasis mąstymas bei jo properšos, masinančios ne tiek pločiu, kiek gyliu, yra savaiminė tvarka ir vieta, nesiveržianti į Šengeno erdvę, bet įsišaknijusi į lietuvišką dirvožemį bei kraštovaizdį ir ten besijaučianti geriau nei tarp XX amžiaus literatūros teorijų (yra tokia 2006 m. išleista geltonoji knyga).

Savaiminės tvarkos galimybė švelnina, tačiau nepanaikina asmeninių alternatyvų tvarkingų ir betvarkių pasaulių akivaizdoje. Kad ir kaip suksies, žmogau, turi pri-

¹ Viktorija Daujotytė, *Laisvojo mąstymo properšos*, Vilnius: Tyto alba, 2012, 14–15.

sipažinti, kad taip ir nežinai, kuriai iš šių dviejų karalių priklausai labiau – kartais atrodai tarp jų įstrigęs nelyginant Buridano asiliukas, taip ir neįstengiantis papešti šienelio nė iš vienos kupetos. Nes kai imiesi ką dėlioti raštu, įsijungia tarsi koks priešpriešinis eismas, kurio priešingos juostos tolygiai intensyvios. Viena juosta, kurią pavadinkime realybės pasauliu, užtikrintai juda nuo tvarkos link chaoso, kurio klasikiniai požymiai (viliuosi, pažįstami iki skausmo ne tik man) – dienos ir nakties susimaišymas, socialinio tinklo kolapsas rašymo teritorijoje bei totalus antisanitariinių polinkių triumfas rašymo laikotarpiu. Toks kone *zonos* klimatas ir etosas. Kita, priešpriešinė juosta, kurią pavadinkime teksto pasauliu, juda nuo chaotiško minčių spiečiaus galvoje ir baltos tuštumos popieriaus ar monitoriaus ekrane link įsivaizduojamos tvarkos baigtinio teksto kūne. Juda ilgai, skausmingai ir netvarkingai (Michelio Foucault *Diskurso tvarka* nepadedą), o tas baigtinis tekstas vis tiek nėra baigtinis, kurį užbaigęs padėtų tašką ir pasakytum – viskas, tvarka. Nes žinai, kad prie šio teksto (o ir kitų) dar sugrįši kituose tekstuose, junti, kad šisai rašytinis tekstas netvarkingai persidenginėja su tavo gyvenimo tekstu, ir t. t., ir pan. Kol imi suvokti, kad galutinį – jei galutinį – tašką padės kažkas *kitas* arba *Kitas*.

Vis dėlto mąstymas-užrašymas, palengva virstantis tekstu, vyksta, kaip pradžioje užsiminta, ne kitame, o šia pusiniame realios erdvės ir laiko pasaulyje, kuris susijęs su *kitu*. Tasai *kitas*, kaip tikina postmodernios teorijos, nebūtinai įsivaizduotinas kaip *kitas* asmuo ar socialinė grupė (tarkim, nambikvarų gentis, Claude'ui

Lévi-Straussui reprezentavusi pirmykštę gamtą ir civilizacijos nepažeistą būtį). Tai gali būti ir mano paties *aš* dalis, vidinio dialogo partneris. Jacques'as Derrida kalba apie „kitą tame pačiame ar priešais tą patį“, kur *kito* sąvoka neatsiejama nuo reikšmės, vertės ir skirties (*difference*) sąvokų, lemiančių to paties ir kito santykį. Dekonstrukcija *kitą* suvokia veikiau kaip vaizdinį nei konkretybę, su kuria tiesiogiai bendraujama. Čia „*kitas* niekada nėra išoriškas *tam pačiam*, bet yra jo savimonės bei savižinos dalis, *kitas* veikia *tame pačiame* kaip jo atvaizdas, simuliakras, fantazmas, skaldantis jį iš vidaus, ardantis jo vienovę ir tapatybę“² – taigi, tvarką.

Antra vertus, mąstymas, kaip panirimas į savo sąmonės ir kalbos pasaulį, visuomet priverstas koku nors būdu, racionaliu ar intuityviu, šį pasaulį „tvarkyti“. Žinia, rišlų mąstymą įgalina loginis sąryšingumas, kuris kyla iš *logos* principo. Tvarkos (ontologinės, socialinės, moralinės, estetinės) principo neigimas yra sykiu šio principo pripažinimas, nes taip pat turi savo „tvarką“ ir yra įmanomas tik esant neigimo objektui. Didysis sprogimas neišivaizduojamas be didžiojo traukos dėsnio prielaidų, nes gali vykti tik tuomet, jei yra kam sprogti. Taigi turime klasikinę dualizmo situaciją – iš anksto duotoji (dieviškoji, prigimtinė) tvarka, pasitikėjimas ja, ir, antra vertus, iššūkis tokiai tvarkai, jos ardimas ir griovimas, naujos, tobulesnės tvarkos siekis. Šių dviejų pradų įtampa ir kova paženklinta visa civilizacijos ir kultūros istorija, tai galima laikyti dialektiniu dės-

² Nijolė Keršytė, „Kitas tame pačiame ar priešais tą patį (J. Derrida ir E. Levinas)“, *Athena*, 2008, nr. 4, 100.

niu, kurį krikščionybė perkėlė į *sacrum* / *profanum* paradigmą. Pats dėsniškas neginčytinas, ginčytinos jo raiškos formos, radikalumo laipsniai, veikimo pasekmės ir pan. Ryškesni tvarkingų ir betvarkių pasaulių susidūrimo, suprobleminimo atvejai: XVII amžiaus Thomaso Hobbeso mechanistinis materializmas: kaip įmanoma socialinė tvarka (visuomenė), jei žmogus žmogui – vilkas? Iš mūsų laikų: J. Derrida *logocentrizmo / dekonstrukcijos* priešprieša.

Įtampą tarp tvarkos ir chaoso principų fiksavo jau *Rigvedos* himnai ir graikų mitinė sąmonė, kovą tarp šviesaus visatos proto (Olimpo dievų) ir tamsiųjų gamtos gaivalų (gigantų) įsivaizdavusi kaip milžinų kovą, gigantomachiją. Įdomus senosios gigantomachinės tradicijos atšvaitas yra LDK poeto jėzuito, Vilniaus akademijos profesoriaus Laurencijaus Bojerio *Karolomachija*, vaizduojanti dviejų Karolių mūšį. Tai lotyniškai parašyta poema, skirta Jono Karolio Chodkevičiaus pergalei prieš Švedijos karalių Karolį IX Sudermanietį Kircholmo (Salaspilio) mūšyje 1605 m. rugsėjo 27-ąją. Kaip gigantomachija iš mito sąmonės ar poetinių katastrofizmo nuojautų išsiveržia į realųjį žmonių pasaulį, niauriai pailiustruoja XX amžiaus pasauliniai karai ir XXI amžiaus pradžioje tvinksinčius globalinės Rytų–Vakarų priešpriešos židiniai Golano aukštumose, Afganistane, Irake, Sirijoje ar Ukrainoje.

Šiuolaikinis pasaulis susiduria su naujojo katastrofizmo iššūkiais ir yra tarsi atgręžiamas į XX amžiaus trečiojo–ketvirtąjo dešimtmečių katastrofizmą, reflektuojantį Vakarų civilizacijos ir kultūros krizę. Būtent tada paaštrėjo pojūtis, kad pažeista kosminė (karminė) pasaulio tvarka, suintensyvėjo istoriosofiniai, kultūrologiniai

šio pojūčio apmąstymai (Oswaldo Spenglerio *Vakarų saulėlydis*, 1918–1922, José Ortegos y Gasseto *Meno dehumanizacija*, 1925, *Masių sukilimas*, 1929). Šiame kontekste mums itin reikšmingas Czesławas Miłoszas, kurio rinkinys *Epochos sąmoningumo poezija* (1955), pirmoji į lietuvių kalbą išversta poeto knyga (vertė Juozas Kėkštas), bylojo apie naują sąmoningumą istorijai, kvietė neužmiršti jos pamokų, neabsoliutinti jos pažangos, pasisakė prieš žmogaus ir kultūros aukojimą ideologijai. Citata iš čia išspausdinto programinio eilėraščio „Žemė“, neprarandanti iškalbingumo ir šiandien:

Mano saldžioji Europos tėvyne,
Peteliškė, ant tavo gėlių tūpdama, sparnus
krauju vilgo,
Tulpių nasruose kaupiasi kraujas,
Vijuoklių dugne žvaigždė žiba
Ir plauja grūdus tavo javo.

Filosofai, didieji netvarkos diagnostikai, globalinės destrukcijos akivaizdoje praėjusiame amžiuje siūlė savąsias alternatyvas. O. Spengleris – herojiškojo pesimizmo laikyseną, J. O. y Gassetas – grįžimą prie archajinio mąstymo paveldo, išminties meilės. Šalia šių alternatyvų norėčiau priminti Maxo Schelerio *ordo amoris* (*meilės, širdies tvarkos*) principą, kuris šiandien atrodo produktyvesnis ir patikimesnis už daugelį kitų gyvenimo išminties instrukcijų. Beje, apie M. Schelerio meilės tvarką kokiais 1988-aisiais man pirmąkart užsidegęs kalbėjo literatūrinės jaunystės bičiulis Vaidotas Daunys. M. Scheleris šį principą siejo su „taikomąja fenomenologija“ (fenomenologine aksiologija), pasitikėdamas emociiniu intelektu, kurį suvokė kaip savotišką šeštąjį pojūtį. *Ordo amoris* laikė visos etikos pamatu. Pačią mei-

lės tvarkos idėją šis mąstytojas perima iš Šv. Augustino, kuriam atrodė, jog tikroji meilė atspindi teisingos tvarkos principą, emanuojantį iš pačių daiktų ir kylantį iš Dievo. Pasak M. Schelerio, subjektas gali išsiveržti iš savęs tik todėl, kad yra mylinti būtybė – *ens amans*. Ne jausmai ar emocijos sukelia meilę, bet pati meilė, kaip autonomiškas aktas, yra šių jausmų šaltinis ir priežastis.

Meilės priešybei apibūdinti M. Scheleris pasitelkė *ressentiment* (liet. *neapykanta, pagieža, pavydas*) sąvoką, kurios esmę perteikia lapės logika iš žinomos pasakėčios: negaliu pasiekti vynuogių – vadinasi, jos neprinokusios ir rūgščios. Tai pagiežingos sąskaitos su nepasiekiamomis vertybėmis, troškimas meilės nusipelnančius dalykus paversti neapykantos objektais. (M. Schelerio 1912 m. pasirodžiusią knygą *Ressentiment* vėliau naciai uždraudė). Filosofo manymu, žemiškų malonumų išsižadėjimas tikras esąs tik tuo atveju, jei išsižadėti dalykai nedemonizuojami, nepaverčiami antivertybėmis. Kunigas, keikiantis turtus ir moters kūną, yra *ressentiment* auka. Panašių aukų (vidutinybė dergia talento darbą, nevykėlis visus žymesnius žmones vadina karjeristais ir garbėtroškėmis) gyvenime esame prisižiūrėję tiek ir tiek, o klasikinį jų sąrašą galima rasti Williama Shakespeare'o 66-ajame sonete. *Ressentiment* užvaldytas žmogus, daro išvadą M. Scheleris, suardo dievišką pasaulio tvarką, sykiu suardydamas ir pasaulį kaip savo pažinimo objektą, ir save kaip pažinimo subjektą.

Meno pasaulyje tvarkos steigimo, jos palaikymo ir, antra vertus, jos griovimo ir naujos tvarkos kūrimo paradigma yra viena pastoviausių ir produktyviausių. Mūsų kultūroje ją originaliai išplėtojo Arūnas

Sverdiolas, savo kultūros filosofijos etiudų knygoje *Steigtis ir sauga* (1996), giluminiais kultūros svertais laikydamas steigties ir saugos mechanizmus, varomus stygiaus ir geismo. Lietuvių literatūroje tvarkos palaikymo / griovimo dramaturgijai galėtų atstovauti asketo Adomo Jakšto ir „gyvenimo artisto“ Juozapo Albino Herbačiausko arba Maironio ir Balio Sruogos poros, už kurių išsirikiuotų tolydžio pasipildančios tiek tvarkos sergėtojų, tiek ardytojų kariaunos. Čia galbūt reikėtų kalbėti ir apie lietuviškąjį aukso vidurio tipą (V. Mykolaitis-Putinas? A. Marčėnas?), kuris gali saikingai simpatizuoti pasirinktinai ir tvarkai, ir maištui.

Vienas lietuviškojo tvarkos / maišto prieš tvarką modelio atitikmenų būtų parigigos / asmeninės laimės priešprieša, romantizmo suaktualintas tikrovės / idealo priešpriešos variantas (Vincas Krėvė, Juozas Grušas, Justinas Marcinkevičius). Čia įsiterptų ir Jeilio universiteto profesoriaus Edwardo Stankiewicziaus įcentrinės / išcentrinės poezijos skirtis, kurią Lietuvoje išpopuliarino Tomas Venclova. „Įcentriniam“ poetams patiktų Albert'o Camus *Maištaujančio žmogaus* mintis: „Norėdami viską sugriauti, jie (poetai maištininkai) tik patvirtino, kad beviltiškai ilgisi tvarkos.“ Užlėptas tokio ilgesio atvejis – Sigitto Parulskio pirmoji knyga *Iš ilgesio visa tai*, po kurios pavadinimu slepiasi kamufliazinis romantikas, vėliau įgudęs žaisti ciniško maištininko kauke (plg. parulskišką ištarmę: „Pasaulis yra trauma“). „Išcentriniai“ pritarę Alfonso Nykos-Niliūno tezei iš *Dienoraščio fragmentų*: „Poezija yra totalus išsivadavimas iš esamosios daiktų ir idėjų tvarkos.“ Įdomu, kad taip teigia žmogus, kurio gyvenimo būdas (bibliotekinis prierašumas, aversija viešumai) pabrėž-

tinai „įcentrinis“. Atkreiptinas dėmesys į Nykos mėgstamą epiteta *totalus*, kurį įmanu interpretuoti kaip pasąmonės reakciją į totalinę politinę, socialinę, moralinę ar estetinę kontrolę. Šiam autoriui apskritai būdingas radikalus žodynas (*absoliučiai autentiškas, grafomaniškas, smaugiantis neskoningumas, analfabetiada*) ir atitinkama kritiko pozicija. Jis laikosi Mato evangelijos nuostatos: „Nemanykite, jog aš atėjęs nešti žemei ramybės. Aš atėjau nešti ne ramybės, o kalavijo“ (Mt 10, 34–37). Bet iš kur citata? Iš kūrinio, kurio pamatinė tezė – pradžioje buvo *Logos*! Ar Nykos vertybinio mąstymo radikalumas nepatvirtina A. Camus logikos, jog ilgimasi kitos, kitokios tikrovės ir sykiu suvokiama, kad šis ilgesys niekad negali virsti tikrove ir todėl yra beviltiškas? Ar ne iš čia totalinis nepasitikėjimas skaitytoju, visiškas poezijos socialumo eliminavimas („Man rodos, kūrinys egzistuoja arba neegzistuoja tik savyje“³)?

Henrikas Radauskas, mūsų didžiausias žodžių tvarkos meistras, tikriausiai būtų pasirašęs po Samuelio Taylora Coleridge'o poezijos apibrėžimu – geriausi žodžiai geriausia tvarka. Tvarkingą formą išpažino ne tik poezijoje, bet ir hierarchinėje literatūros lauko piramidėje (širsdavo, rašęs save pristatytą spaudoje tik tarp kitko, ne ta eilės tvarka, ne pagal rangą ir be tinkamo epiteto) ar, tarkim, politikoje (buvo tvirtos rankos šalininkas). Tačiau visa tai netrukdė H. Radauskui *urbi et orbi* deklaruoti kūrybinio gaivalo-chaoso pergalę prieš aukštojo meno tvarką: „Velnio p n ueina aukštas

menas, / Ir nebegalima liūdėt, / Kada pavasarį kaštanas / Už lango pradeda žydėt.“ Į savo poetinį teatrą šis estetizmo maestro prisikviečia ir netvarkos atstovų – arlekinų ir lunatikų, girtuoklių ir kurtizanių, vežikų ir plėšikų. Tarp savųjų dekoracijų jaučiasi kaip išdidus laisvasis šaulys, sutraukęs visus socialinius-moralinius kūrybos apynasrius, besilaikantis pats už savęs ir einantis be dangaus malonės per pasaulio gatves. Ir vis dėlto su netvarka H. Radauskas tik grakščiai koketuoja, iš esmės likdamas tvarkos (ir neretai taisyklės, formulės) pusėje. Su tuo susijęs ir pagrindinis Nykos priekaištas H. Radauskui – sterilus tobulumas, taisyklingumo monotonija, tvarkos persvara prieš gyvybę, kuri savo esme asimetriška ir netaisyklinga (Nyka apskritai simpatizuoja *netaisyklingumo estetikai, autentiškai kūrybai*, kuri „sužeidžia realiomis žaizdomis, kurioms užgijus, pasilieka realūs ir niekuomet neišnyksiantys randai“⁴). Nyka šioje tobuloje, bet nepakankamai originalioje poezijoje tarsi ilgisi *savaiminės tvarkos* – pulsuojančios sąmonėje kaip galimybė gyventi, jausti gyvybę, būti gyvam.

Tvarkos / netvarkos byla nepabaigiamą – ir žmonių, ir tekstų pasaulyuose. Savaimingiausiai ją išsprendžia poetai. Ginklams žvangant jų mūzos gali ir pritilti, tačiau visose bylose, kad ir kruviniausiose, jų akompanimentas išlieka tvariausias, kaip H. Radausko „Garbė Homerui“: „Tris tūkstančius metų negėsta gaisrai, Homeras hegzametru rašė gerai.“

³ Alfonsas Nyka-Niliūnas, „Nematau prasmės įrodinėti, kad esu lietuvis“, kalbėjosi Nomedą Gaižiūtė, *Lietuvos aidas*, 1998-02-21, nr. 36, 27.

⁴ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai: 1976–2000*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, 107.